

พระราชประวัติ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก
DS
590.3
ว635

ก.1

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าขจรคุรุสวัสดินันทวัน

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๔๕๖

๒๕๓๕

ด.ล

สำนักหอสมุด

50835

คำนำ

หม่อมราชวงศ์หญิงนวลขจร กมลขจร ไก่หมอบฉันทะให้
หลวงอรรถกมลขจร บัณฑิต ผู้สามี่ มาแจ้งความ ณ หอสมุดแห่ง
ชาติ กรมศิลปากรว่า มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกในงาน
พระราชทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้าจรูญศรีสวัสดิ์ นันทวัน ผู้เป็น
พระธิดา และใคร่จะได้เรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระปิ่น
เกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะหม่อมเจ้าจรูญศรีสวัสดิ์ นันทวัน ผู้สิ้นชีพิตักษัย
เป็นโอรสในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้านันทวัน ผู้เป็น
กษัตริย์ “นันทวัน” ซึ่งเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่น
เกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายได้เลือกเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสม-
เด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เทาที่ใดคนพบมอยุ่ทั้งสิ้นรวม ๕ เรื่อง คือ

๑. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งหอ
สมุดแห่งชาติได้เคยพิมพ์รวมไว้ในหนังสือพระบรมราชประวัติ และ
พระบรมราชนิพนธ์

๒. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบราจ
านุภาพ ซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้เคยพิมพ์รวมไว้ในหนังสือประชุมพง
ศาวดารภาคที่ ๑๓ ว่าด้วยตำนานวงษ์หน้า

๓. ตำราบันใหญ่

๔. เพลงยาวและสักวา

๕. พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงคอนชาาราชการวังหน้า

หนังสือ ๓ เรื่องหลังเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระ-
ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้เคยพิมพ์ไว้แล้ว

เจ้าภาพชอบใจเรื่อง “พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่น
เกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสม-
เด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรานาภาพได้ทรงพระราช
นิพนธ์และทรงพระนิพนธ์ไว้ จึงขออนุญาตนำเรื่องทั้งสองนี้ไปจัด
พิมพ์รวมไว้เป็นหนังสือเล่มเดียวกัน เพื่อให้เป็นความสะดวกแก่ผู้ที่
ต้องการค้นคว้าพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
กรมศิลปากร เห็นชอบด้วยความคำขอร้องเจ้าภาพ จึงอนุญาตให้จัด
พิมพ์ได้ตามความประสงค์

ที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระอนุชาธิราช
แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ รวมพระ-
ราชชนนีเดียวกัน คือกรมสมเด็จพระศรีสวรินทรามาตย์ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาโปรดปรานเป็นอันมาก
ถึงกับเมื่อโปรดให้เป็นพระมหาอุปราช ณ พระบวรราชวัง ได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระเกียรติยศเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน
สมด้วยคำในเพลงยาวและสักวาที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่
หัวได้ทรงไว้ว่า “เราทั้งสองรองภูมินทร์นามปิ่นเกล้า คิทยบทเกล้าไว้

เป็นกลอนสุนทรสนอง เป็นคติควรคำวิขอเชิญครอง ตามทำนอง
 โบราณราชประเพณี” พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 มีความรู้วิชาการทั้งทหารบก ทหารเรือ และวิชาการก่อสร้างและ
 เครื่องกล ได้ทรงแต่งตำราขึ้นใหญ่ไว้เล่มหนึ่ง โดยเคยทรงบังคับ
 บัญชาทหารปืนใหญ่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 และทรงสร้างเครื่องเรือกลไฟขึ้นได้ในประเทศไทยเป็นครั้งแรก เมื่อ
 เสด็จขึ้นไปประทับที่วังหนานนัง วังหนาร่างหูกพงมากถึงออก
 พระโอรสว่า “เฮ้อ อยู่ดี ๆ ก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง” จึงต้อง
 ทรงจัดการซ่อมแซมเป็นการใหญ่ นอกจากนั้นเสวยเล่าลือกันว่า
 ทรงพอพระทัยในวิชาไสยศาสตร์อาคมเวทมนต์คาถา บ้างว่าทรงหาย
 พระองค์ได้ บ้างว่าเสด็จเหยียบเรือฝรั่งเอียง ฉะนั้นการที่เจ้าภาพได้
 จัดพิมพ์พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อ
 แจกเผยแพร่ในวิทยาทาน จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่ง

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่ง
 เจ้าภาพได้บำเพ็ญเพื่ออุทิศผลถวายแด่ หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์
 นันทวัน เป็นการสนองคุณพระบิดาด้วยความกตัญญูทดแทน ขอบ
 อำนวยแห่งกุศลทั้งหลายทั้งปวง จงสัมฤทธิ์ผลโดยนันทาลให้สำเร็จ
 หิตขอสถิวิบูลมณูญผลแด่ หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์ นันทวัน ผู้สื
 ษิตักขณียไปตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๔ กรกฎาคม ๒๔๕๖

สำนักหอสมุด

ประสูติ วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๒๓

สันทัดภักดิ์ วันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๘๖

พระประวัติ

หม่อมเจ้าจรูญสวัสดิ์ นันทวัน เป็นโอรสพระองค์ใหญ่ของ
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านันทวัน หม่อมเชยเป็นมารดาประ-
สัติทรงทำช่างวงหน้าฝ่ายพระราชวังบวร เมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ
เดือน ๑๒ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๔๒ ตรงกับวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน
พุทธศักราช ๒๔๒๓ มีน้องร่วมหม่อมมารดาเดียวกันอีก ๒ องค์
คือหม่อมเจ้าหญิงโศภณสวัสดิ์พิศมิล ซึ่งยังมีพระชนม์อยู่ในเวลา
นี้และหม่อมเจ้าภาคโสภณพลพิพัฒน์ ซึ่งได้สิ้นชีพตักษัยเสียเมื่อ
ทรงพระเยาว์

เมื่อทรงพระเยาว์ได้ทรงรับการศึกษาเบื้องต้น ณ วงศ์ประทีป
ตามประเพณีเจ้านายสมัยก่อน ต่อมาได้ทรงเข้าศึกษาในโรงเรียน
นายร้อยทหารบก แต่ไม่จบหลักสูตรของโรงเรียน ได้ลาออกมารับ
ราชการสนองพระเดชพระคุณเมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พุทธศักราช
๒๔๓๘ เวลานั้นมีพระชนม์ประมาณ ๑๖ พรรษา

เมื่อทรงเริ่มเข้ารับราชการ เป็นเสมียน สังกัดกรมกองตระเวน
กระทรวงนครบาล

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๐ ย้ายไปเป็นเสมียนของเสนาบดี
กระทรวงนครบาล

วันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็น
ผู้ช่วยเจ้าพนักงานผลประโยชน์ กรมสรรพากร กระทรวงนครบาล

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ย้ายไปเป็นเจ้าพนักงานผล
ประโยชน์กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ เลื่อนขึ้นเป็นข้าหลวงรักษา
ราชการเมืองปทุมธานี

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการ
จังหวัดนนทบุรี

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปลัดกรม กรมปลัดบัญชา กระทรวงมหาด-
ไทย

วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑ ย้ายไปดำรงตำแหน่งปลัด
กรมประชาสัมพันธ์ กระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ย้ายไปเป็นผู้ช่วยการ กอง
บัญชาการกรมตำรวจ กระทรวงมหาดไทย

ในระหว่างรับราชการ ทรงรับบำเหน็จความชอบในราชการ
หลายครั้ง คือ

๑. เมื่อรับพระราชทาน ๒๔๔๖ ขณะรับราชการตำแหน่ง
เจ้าพนักงานผลประโยชน์กรุงเทพ ฯ ได้จัดการผูกพันเงินเป็น
ระเบียบเรียบร้อย ไม่มีเหตุการณ์วิวาทอย่างไร ได้รับพระราชทานเครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์จตุรภรณ์มงกุฎไทย เป็นบำเหน็จความชอบ

เมื่อรับพระราชทาน ๒๔๔๘ ขณะรับราชการตำแหน่งข้าหลวง

รักษาราชการเมืองปทุมธานี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว เสด็จประพาสคันและประทับแรม ณ เมืองปทุมธานี ได้มีพระ
ราชกระแสตามถึงวินิจฉัยการปกครองเมือง หม่อมเจ้าจรวงศ์วรวิ-
มลทิน ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาเข้าพระราชหฤทัยเป็นที่เรียบร้อย
ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จตุรถาภรณ์ช้างเผือก
และพระราชทานคุณ จ. ป. ร. ทองคำลงยา ๑ ลำดับ เป็นบำเหน็จ
ความชอบ

๓. เมื่อขุพพทศักราช ๒๔๕๑ ได้ทำลายลำนักโจรผู้ร้ายที่
จังหวัดฉะเชิงเทรา และจับตัวหัวหน้าโจรผู้ร้ายได้ส่งศาลตัดสินจำคุก
ตลอดชีวิต ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราช
อิสริยาภรณ์ตรีตาภรณ์มงกุฎไทย เป็นบำเหน็จความชอบ

๔. เมื่อขุพพทศักราช ๒๔๕๔ ได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความ
เข้มแข็งและปรายปรามโจรผู้ร้ายในจังหวัดนนทบุรีให้สงบราย
คาบและเรียบร้อย ทั้งได้ช่วยเหลือจัดทำถนนขึ้นอันเป็นประ-
โยชน์แก่ชาวนา ทำให้การทำนาของชาวนาได้ผล ได้ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตรีตาภรณ์
ช้างเผือกเป็นบำเหน็จความชอบ

ส่วนเงินเดือน เมื่อเริ่มเข้ารับราชการ ทรงได้รับพระราชทาน
เงินเดือนเดือนละ ๒๐ บาท แล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นลำดับถึงเดือนละ
๕๒๐ บาท

สำหรับยศเมื่อวันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานยศรองอำมาตย์เอก และหุ้มแพร

เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้รับพระราชทานเลื่อนยศ เป็นอำมาตย์ตรีและ

เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้รับพระราชทานเลื่อนยศ เป็นอำมาตย์โท

นอกจากยศในทางพลเรือน ได้รับพระราชทานยศในฐานะที่เป็นเสนาบดี คือ

๑. เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานยศเสนาบดีเป็นนายหมื่นตรี

๒. เมื่อเดือนมกราคม พุทธศักราช ๒๔๕๕ ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นนายหมื่นโท

๓. เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๖ ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นนายหมื่นเอก

๔. เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๐ ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นนายหมื่นวาทโทเหล่าเสนา

๕. เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปสังกัดกองบังคับการกรมพรานหลวง รักษาพระองค์ และได้รับพระราชทานยศเท่าเดิม

๖. วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๖๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนยศขึ้นเป็นนายหมื่นวาทเอก สังกัดกองบังคับการกรมเสนาบดีพรานหลวง รักษาพระองค์

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

- พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้รับพระราชทานเหรียญรัชฎาภิเษก
- พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้รับพระราชทานเหรียญที่ระลึกในการเสด็จประพาสยุโรป
- พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้า ฯ
- พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานเหรียญทวารวดี (ทอง)
- พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จักรวรรดิสยามไทย
- พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จักรวรรดิฝรั่งเศส
- พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตาภรณ์มงกุฎไทย
- พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้รับพระราชทานเหรียญรัชสมันดล (ทอง)
- พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้รับพระราชทานเหรียญรัชสมันดล (ทอง)
- พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้รับพระราชทานเข็มพระชนมายุ (เงิน)
- พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเข็มไอยราพต (เงิน)
- พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๖ (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตา
ภรณ์ช้างเผือก

พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก
(ทอง) รัชกาลที่ ๕

หม่อมเจ้าจรูญสวัสดิ์ นันทวัน ทรงรับราชการถึงสมัย พ.ศ.
๒๔๖๖ จึงได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ เพื่อบริการ
ทานบ้านนาญ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๗

ส่วนกิจการส่วนพระองค์ได้ทรงสมรสกับนางสาวเกตุ ธิดาพระ
ประสิทธิ์ศักดิ์สมุทรเขตก ปักัดเมืองสมุทรปราการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔
ต่อมาหม่อมเกตุถึงแก่กรรม ได้ทรงสมรสกับนางสาวถนอม บุตรี
นายเล็กเจ้าของโรงรับจำนำอ่าวแสง ถนนพาหุรัด ณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕
นอกนั้นมีหม่อมมอญอีกคือ หม่อมล้วน หม่อมผิว และหม่อมเพ็ญ
ทรงมีโอรสธิดาทั้งหมดอยู่ในเวลานั้นเรียงตามลำดับอายุ คือ

๑. ม.ร.ว. เกอกมล สวัสดิ์สรยุทธ ภรรยา พล.โท หลวง
สวัสดิ์สรยุทธ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงวัฒนธรรม

๒. ม.ร.ว. กอแก้ว นันทวัน

ทั้งสองหม่อมเกตุเป็นมารดา

๓. ม.ร.ว. สุภาพฉิม พจนสัจ ภรรยา นายพิชาญ พจนสัจ
เลขานุการ กรมมหาดพิทยาลย์ จุฬาลงกรณ์ฯ หม่อมล้วนเป็นมารดา

๔. ม.ร.ว. นวลขจร กมลละบุตร ภรรยา หลวงอรรถกมลละ-
บุตรยานุวัตร ผู้อำนวยการกองอัยการ กรมอัยการ

ญ

๕. ม.ร.ว. นัฏดา นันทวัน
๖. ม.ร.ว. จันทมาศ นันทวัน
๗. ม.ร.ว. ศุภผล นันทวัน หม่อมฉวีเป็นมารดา
๘. ม.ร.ว. อนันต์ นันทวัน
๙. ม.ร.ว. นันทนา นันทวัน
๑๐. ม.ร.ว. โกมทสวัสดิ์ หรือวิระ นันทวัน

หมายเลข ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, และ ๑๐ หม่อมฉวีเป็นมารดา

๑๑. ม.ร.ว. สุขพันธ์ นันทวัน
๑๒. ม.ร.ว. จันทนขจร นันทวัน
๑๓. ม.ร.ว. พรสวัสดิ์ นันทวัน
๒. หม่อมเจ้าเพชรเป็นมารดา

หม่อมเจ้าเพชรสวัสดิ์ นันทวัน ทรงมีพระนิสัยอ่อนโยน
โอบอ้อมอารีแก่บุคคลทั่วไป ไม่ทรงถือพระองค์ เมื่อได้ทรงลาออก
จากราชการแล้ว ทรงดำรงพระชนม์ชีพอย่างเรียบง่าย ตลอดมาจนถึง
พุทธศักราช ๒๔๕๖ ได้ประชวรด้วยพระโรคชรา แพทย์ได้ถวาย
การรักษาพยาบาลจนถึงวันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๕๖ พระอาการได้
กำเริบ และสิ้นชีพิตักษัยเมื่อเวลา ๗.๔๐ น. ของวันนั้น ณ วังที่
ประทับเชิงสะพานเสี้ยว ถนนจักรพงษ์ ด้วยพระอาการอันสงบ สิริ
รวมพระชนมายุ ๗๓ พรรษา

มหาวิทยาลัย

พระราชประวัติสมเด็จพระบวรเจ้าอยู่หัว
พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยาเธอ เจ้าฟ้าศิริเวศน์ตามถนัด ทรงพระ
เพียรวิวัฒนาลงกฎ อรรถราโชรสรวบศุขวิมลย อคฺลยเทศมหาสุขมาลย
วงศวโรตตมบรมราชกุมาร คือพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลง
กรณราชูปถัมภ์ พระบวรเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จเฉลิมพระราชม
ณเฑียรในพระบรมราชวัง นับตามพระราชวงศ์คนนั้นพระองค์เป็นพระ
ราชบุตรที่ ๕๐ หรืออีกอย่างหนึ่งเป็นที่ ๒๗ ตามจำนวน นับแต่พระ
องค์เป็นพระราชกุมารของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๒ ในพระบรมราชวงศ์นี้ และเป็นพระ
โอรสที่ ๓ ตามจำนวนซึ่งประสูติเป็นพระองค์ หรือเป็นที่ ๕ ตาม
จำนวนซึ่งทรงพระครรภ์ ในกรมสมเด็จพระศรีสวรินทิรา มาตยคง
พระครรภ์มาแต่เดือนอ้ายบโถะนักษัตรนพศก จุลศักราช ๑๑๖๕
เป็นปีที่ ๒๖ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ทรงขึ้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระ
บรมชนกนาถ ยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาลง
กรณสุนทรในแผ่นดินนั้นอยู่ ครั้นเมื่อพระราชบุตรพระองค์นี้ทรงพระ
ครรภ์ขึ้น ๔ เดือน ก็ได้เสด็จเลือนถนันทราชอิสริยยศ อุปราชา
ภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแผ่นดินนั้น ครั้นพระ-

คราวที่ถวญเทศมาสักประสูติในวันอาทิตย์เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปี
 มะโรง นักขัตตรสัมฤทธิ์ก จุลศักราช ๑๑๗๐ เป็นปีที่ ๒๗ ใน
 แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เวลา ๕ นาฬิกา
 แต่เที่ยงคณวณนพระอาทิตย์สถิตราศีสิงห์ พระพ่อ พระเสาว์ พระ
 ลักขณาอัยราศีสิงห์ พระเคราะห์ทั้ง ๓ อยู่ร่วมราศีกัน พระจันทร์
 พระพฤหัสบดี ๒ พระเคราะห์อยู่ราศีกันใกล้พระลักขณา พระ
 อังคาร พระราหู ๒ พระเคราะห์อยู่ราศีกลบเป็นโยคแก่พระลักขณา
 แต่พระเสาว์อยู่ราศี การประสูติครั้งนี้เป็นไปตามกาลตามสมัย ท
 พระราชวังเดิมปากคลองบางกอกใหญ่ ครั้นนั้นเรียกว่าพระบรม
 ราชวังใหม่ อยู่ในกำแพงกรุงธนบุรีโบราณ เมื่อพระชนมายุพระ
 ราชกุมารได้ ๑๓ เดือนหย่อนอยู่ ๗ วัน สมเด็จพระบรมชนกนาถ
 ช้างเขนกรมพระราชวังบวรสถานมงคลอยู่ในเวลานั้น ก็ได้เสด็จเสด็จ
 ถวัลยราช บรมราชาภิเษกในวันอาทิตย์เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ ปี
 มะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พระราชกุมารพระองค์นี้ราชบริพาร
 ก็ได้เชิญเสด็จตามเสด็จ สมเด็จพระบรมชนกนาถมาในพระบรม
 มหาราชวัง แต่ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ก่อนแต่
 วันพระบรมราชาภิเษกขึ้นไปได้ ๑๐ วัน ทรงพระเจริญอยู่ในพระบรม
 มหาราชวังจนพระชนมายุได้ ๑๒ ขวบกับ ๖ เดือน ก็ได้รับมรดก
 การโสกันต์ในพระราชพิธีใหญ่ อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า
 สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต แต่วันพุธเดือน ๘ แรม
 ๑๑ ค่ำ บวอดศก จุลศักราช ๑๑๘๖ พระราชกุมารองค์นี้ มี

พระชนมายุได้ ๑๖ ปีหย่อนอยู่เดือนหนึ่ง ไ้เสด็จกลับคืนไปอยู่
พระราชวังเดิม ได้ทำราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีความชอบจึงโปรดทรงตั้งให้เป็นเจ้าพาทย์กรมประจักษ์พระ
นามว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าพาทย์กรมขนิชศรีสงคราม ได้
บังคับบัญชาว่ากล่ากรมทหารแม่นปืนหน้า ปืนหลัง และญวนอาสา
รบแขกอาสาจาม แต่งกำปั่นเป็นเรือรบขางลำ และได้รับบำเหน็จราชการ
เป็นแม่ทัพออกไปรบเมืองญวนครั้งหนึ่ง เมื่อจบฉดนักษัตรตรีศก จุล
ศักราช ๑๑๒๓ เป็นปีที่ ๑๔ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงประสูติแต่เดือนอ้ายบ่อโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒
มาเสด็จสวรรคตในวันพุธเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ บกนยังเป็นโทศกพระ
ราชวงศ์คานวงศ์และท่านเสนาบดี และข้าราชการเป็นอันมาก ปรีกษา
พร้อมยอมถวายราชสมบัติและแผ่นดิน แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าพาทย์ ๒ พระองค์ เพื่อว่าพระองค์ใหญ่จะได้พระบรมราชาภิเษก
ในพระบรมมหาราชวัง และพระองค์น้อยจะได้รับพระบรมราชาภิเษก
ในพระบรมราชวัง พระองค์ใหญ่นั้น คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์น้อยนั้น คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมขนิชศรีสงคราม ท่านทั้งปวงพร้อมกันเชิญเสด็จพระองค์ใหญ่
เข้ามาภิเษกพระบรมมหาราชวัง อยู่แต่ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๕ ขึ้น
๒ ค่ำ บกนยังเป็นโทศก พระองค์น้อยได้เสด็จไปอยู่ในพระบรมราชวัง
แต่ ณ วันศุกร์เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ บกนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓
พระองค์ใหญ่เสด็จเสด็จถึงฉดฉดราช รับพระบรมราชาภิเษก

ในวันพฤหัสบดีที่เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปุศุณยมาส จุลศักราช ๑๒๑๓
 ทรงพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระปรมินทรมหาอมงกุฎ
 สุธาสम्मติเทพยพงศ์ วงศาธิศวรมหาราช วรชัยราชินิกโรดม
 จาตุรันตบรมมहाจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชเจ้า
 บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม
 ใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ จึงโปรดให้ตั้งการพระบรมราชา
 ภิเษกในพระบรมราชวัง แล้วพระราชทานพระบรมราชาภิเษก มี
 พระนามในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระปรมินทรมหาอมงกุฎ
 สุธาสम्मติเทพยพงศ์ มหิตวรางกูร มโหฬารคณาภินิเทศ สรรพเทเวศ
 รานุรักษ์ บวรจักรพรรดิราชบรมนาถบพิตร พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 โปรดให้รับพระบรมราชโองการ อย่างสมเด็จพระเจ้าเอกาทศรถ
 ในแผ่นดิน สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจ้าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา
 พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้พระบรมราชาภิเษก
 แล้ว ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระบรมราชวัง ซึ่งชำรุดทรุดโทรม
 อยู่แต่ก่อน แก้ไขให้งามดีเป็นปกติดังเก่าข้างยิ่งกว่าเก่าข้าง ได้
 จัดการทหารและเครื่องคัลตราวุธสรรพณียุทโธปกรณ์ ขึ้นสำหรับ
 แผ่นดินเป็นอันมาก ได้ทรงสร้างเรือรบกลไฟซื่ออาสาตัวคัลล้าหนึ่ง
 ชื่อยงยศอโยธนิยาลำหนึ่งขึ้นสำหรับพระนคร เป็นความชอบแก่
 แผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ทรงพระเจริญ
 วัยมาจนถึงบวชโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ มีพระราชบุตรพระ
 ราชธิดาเป็นอันมากนับถึง ๖๓ พระองค์ แต่สิ้นพระชนม์เสียแต่ยัง

พระเบญจ ๓๓ พระองค์ บังคับอยู่ ๓๐ พระองค์ พระองค์เจ้าชาย
 ๑๖ พระองค์ พระองค์เจ้าหญิง ๑๕ พระองค์ ทรงแต่ปลายยุบเกล้า
 กรักรัก จุลศักราช ๑๒๒๓ พระบาทสมเด็จพระบรมโกศเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระประชวรมีพระอาการต่าง ๆ ไป ไม่เป็นปรกติ ไม่สบาย
 พระองค์สืบ ๆ มา จนถึงเดือน ๖ ปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗
 ทรงพระประชวรมาก พระกายทรุดโทรม พระกำลังหย่อนลง แพทย์
 หมอหลายพวกหลายเหล่าถวายพระโอสถแก้ไข พระอาการคลาย
 บ้างแล้วทรุดไปเล่า จนถึงวันอาทิตย์เดือน ๒ แรม ๖ ค่ำ ปีฉลู
 สัปตศก เวลาเช้า ๓ โมง คือ ๕ นาฬิกาแต่เที่ยงคืน เสด็จสวรรคต
 เมื่อเวลาพระอาทิตย์สถิตวาศิณของศา ๒๕ สิริพระชนมายุตาม
 จันทรคติอย่างชาวสยามได้ ๕๗ ปี กับ ๕ เดือนกับ ๕ วัน
 นับเป็นวันได้ ๒๐๕๔๓ กับเศษอีก ๔ ชั่วโมง เมื่อทรงพระประชวร
 หนักใกล้จะเสด็จสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งการอันหนึ่งอันใดให้ลำบาก
 พระราชหฤทัย ไว้ว่าพระราชอัธยาศัยแสดงการทรงเชื่อถือเป็นหนึ่ง
 ว่า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชซึ่งดำรงยุติธรรม จะทรงพระราช
 ดำริแล้วการสั่งการทุกสิ่งทุกอย่างสมควรแก่เหตุผลโดยยุติธรรม
 และราชการแผ่นดินไม่ต้องทรงพระวิตก เพราะเคยเห็นการที่ชอบ
 เป็นมาแล้วแต่หนหลังนั้นเป็นอันมาก

ท่านทงปวงอ่านเรื่องนี้แล้วจึงปลงธรรมสังเวชเถิด ว่าสมมติ
 วัตถุทงปวงเป็นความทุกข์สำหรับสังสารวัฏ ความดีความชั่วและความ
 กำหนดในของทุกอย่างเพ้อออกจากทุกข์ทงปวง เป็นความดีแท้แล

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
คดีจากตำนานวังหน้า

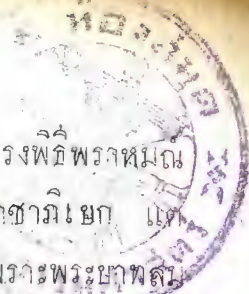
พระนิพนธ์สมเด็จพระกรุณาธิการราชานุกาฬ

๑ ถึงกับ จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าจุฬามณี กรมขุนอินทร์รั้งสรวรคเป็นพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระเกียรติยศเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกย่องสมเด็จพระเอกาทศราชอนุชามหาอุปราชกรุงเก่า จึงโปรดให้แก้ไขประเพณีการฝ่ายพระราชวังบวรฯ ให้สมกับพระเกียรติยศที่ทรงยกย่องสมเด็จพระอนุชาธิราชชั้นหลายประการ เป็นต้นว่า นามวังหน้าซึ่งเคยเรียกในราชการว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล” ให้เปลี่ยนนามเรียกว่า “พระบวรราชวัง” พระราชพิธีอุปราชาก็ให้เรียกว่า “พระราชพิธีวรราชาก็ยก” พระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ แยกเติมว่า “พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” พระราชทานพระนามอย่างพระเจ้าแผ่นดินว่า “สมเด็จพระปวงเรนทราเมศมहिศรังสรรค์ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” และขานคำรับสั่งกรมพระราชวังบวรฯ เคยใช้ว่า “พระมหินทร” โปรดให้เปลี่ยนเป็น “พระบวร

ราชโองการ ” ว่าโดยย่อ เติมคำ “ บรม ” เป็นฝ่ายวังหลวง และ คำ “ บวร ” เป็นฝ่ายวังหน้าเป็นคู่กัน เกิดขึ้นในคราวนั้นประชุม

เพราะเหตุที่เปลี่ยนพระราชพิธีอปราชาภิเษกเป็นบวรราชาภิเษกดังกล่าวนั้น ลักษณะการพิธีจึงเอาแบบอย่างพิธีบรมราชาภิเษกทางวังหลวง ไปแก้ไขลดลงเป็นคำราพิธีบวรราชาภิเษก ตั้งแต่นั้นแต่เชิญพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนงานพระราชพิธีบวรราชาภิเษก เสด็จประทับแรมอยู่ในพระตำหนักพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เหมือนอย่างทางวังหลวง เสด็จประทับแรมอยู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยขณะนั้น ครั้นพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พร้อมมณฑลพระกระยาसनที่พระองค์ทรงมรชาภิเษก ไปปลงพระราชทานให้เป็นที่ตั้งของพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนที่ทำการพระราชพิธีนั้น ทพระที่นั่งพุทธโธสวรรค์ * จัดตั้งเทียบไชยและเตียงพระสงฆ์สาวกภาณวาร (อย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในพระราชวังหลวง) ทพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยจัดตั้งพระแท่นมณฑล และเป็นทพระราชาคณะผู้ใหญ่สวคมนตรี (อย่างทพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระราชวังหลวง) แต่งทพระที่นั่งอิฐทิศและพระที่นั่งภักดีปฐพีหาตั้งใหม่ ทพระที่นั่งวสันตพิมาน ในห้องพระบรรทม จัดเป็นทประทับทรงสวดพระสงฆ์ธรรมยุติกาเจริญพระปริต (อย่าง

* เดิมเรียกพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เข้าใจว่าเปลี่ยนเป็นพุทธโธสวรรค์ เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวรมหาดคิลเสพ ดังจะอธิบายต่อไปข้างหน้า

พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในพระราชวังหลวง *) โรงพิพิธภัณฑ
ปลูกในสนามหน้าพระที่นั่งพุทธไสยาสน์ตามอย่างอปราชาภิเษก แต่
ไม่มีการขบวนแห่เสด็จเหมือนอปราชาภิเษกแต่ก่อน เพราะพระบาทสม
เด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับอยู่ในพระราชวังบวรแล้ว

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ตั้งสวดเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน
๖ แรม ๑๐ ค่ำ เป็นวันแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราเสด็จสาย ขึ้นไปยังพระบรมราชวัง
ในเวลาบ่ายทั้ง ๓ วัน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ เป็น
พระฤกษ์บรมราชาภิเษก เสด็จขึ้นไปในเวลาเช้า พระราชทานน้ำ
อภิเษกและพระสุพรรณบัตร กับทั้งเครื่องราชูปโภคแก่พระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเสด็จกลับแล้ว (ในจดหมายเหตุ
ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่
หัวเสด็จลงมาถวายดอกไม้ธูปเทียนที่พระบรมมหาราชวัง และวัน
รุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปพระราชทาน
ขันไม้มงคุดของขวัญ ในการเฉลิมพระราชมนเทียรที่พระบรม
ราชวังอีกครั้งหนึ่ง และในการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร
ครั้งนั้น โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์เสนาอำมาตย์ราชเสวกทั้งฝ่าย
วังหลวงวังหน้าถวายดอกไม้ธูปเทียนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
อยู่หัว แต่ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงประ-

* ในจดหมายเหตุกล่าวไว้ว่า พระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งทั้ง ๓ องค์ที่
กล่าวมานั้น แต่รายการที่กล่าว ๆ ตามสันนิษฐาน เชื่อว่าไม่ผิด

พฤกษิตตามแบบอย่างเจ้านายบรมม คือถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่พระ
บรมวงศานุวงศ์ซึ่งเจริญพระชนมายุยิ่งกว่าพระองค์ทุก ๆ พระองค์
ครั้นเสร็จการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรแล้ว โปรดให้แห่
เสด็จพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระนครทางสถล-
มารคคอกวนหนึ่ง จึงเสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบรมราชาภิเษก พระชน
มายุได้ ๔๓ พรรษา เสด็จขึ้นไปประทับที่พระบรมราชวังเวลากำลัง
ปรักหักพังทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง ข้าราชการวังหน้าก็ไปตามเสด็จไป
แต่แรกเล่ากันว่า ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวออกพระ
โอษฐ์ว่า “เฮอ อยู่ติดกให้มาเป็นสมภารวัง” ความชอบสม
กับคำพระครูธรรมวิธานจารย์สอน* เล่าว่า เมื่อก่อนพระบาทสม
เด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับวังที่หนานน วังหนาร่าง
หักพังมาก ชุ่มประดและหลังคาบิ่อมปรการรอบวังหักพังเกือบหมด
กำแพงวังชั้นกลางก็ไม่เห็นมี ต้องสนามในวังหน้าชาวบ้านเรียกกัน
ว่า “สวนพันชาติ” เพราะพันชาติคำรวปลูกเข้าเรือนอาศัยและ
ขุดร่องทำสวนเต็มตลอดไปจนหน้าพระที่นั่งคือโถงพิมานและพระท
หนึ่งพุทไธสวรรย์ สถานที่ต่าง ๆ เช่นศาลาลูกขนและโรงช้างยืนค
ของเดิมหักพังหมด มีแต่รอยเหลืออยู่ตรงที่ทสร้างขึ้นใหม่ พระครู
ธรรมวิธานจารย์ว่าสถานที่ต่าง ๆ ที่เห็นกันในชั้นหลัง เป็นของ

* พระครูธรรมวิธานจารย์ได้อยุ่วัดมหาธาตุมาแต่เป็นเด็กศิษย์วัด เดียวนี้
อายุได้ ๘๐ ได้เคยเดินผ่านไปมาทางวังหน้าเสมอตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓

สร้างพระบาทสมเด็จพระบรมโกศเจ้าอยู่หัวแทบทั้งนั้น ความที่
พระครูธรรมวิธานจารย์กล่าวณัตตต้องด้วยเหตุการณ คือกิตต์แต่
สร้างวังหน้ามาจนเวลานี้ได้ถึง ๖๕ ปี ปรากฏว่าได้ซ่อมแซม
ปฏิสังขรณ์แต่พระราชมณเฑียรเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นอกจากพระราชม
ณเฑียรเห็นจะชำรุดทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง และคงเป็นด้วยเหตุที่ว
งหน้ากว้างทรุดโทรมลงนั่นเอง จึงมีหมายรับสั่งปรากฏอยู่ว่าเมื่อก่อน
พระบาทสมเด็จพระบรมโกศเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้นไปประทับที่วังหน้า
นั้นให้หาพลีผ่องอาถรรพณ์ใหม่เมื่อเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ให้พระพทลสิหิงค์กลับไปสถิตประ
คิยฐานในพระราชวังบวร ฯ และในวันนั้นเวลาบ่ายพระสงฆ์ ๒๐ รูป
สวดมนต์กัมในพระที่นั่งอุดรภาวนิจฉัย รุ่งขึ้นวันขึ้น ๒ ค่ำเวลาเช้า
พราหมณ์ผ่องหลักอาถรรพณ์ทุกบ่อและประคพระราชวังบวร ฯ รวม ๘๐
หลัก เข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระบรมโกศเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับ
ที่พระพระราชวังบวร ฯ ในวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ นั้น

ตามที่ไต่ความในจดหมายเหตุและที่พระครูธรรมวิธานจารย์เล่า
ให้ฟังดังกล่าวมา เป็นอนัตติไคว่า พระราชมณเฑียรและสถานที่
ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในแผนที่วังหน้า เป็นของพระบาทสมเด็จพระบรม
โกศเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โดยมาก แต่
การที่พระบาทสมเด็จพระบรมโกศเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนานั้น ถ้าจะ
กำหนดโดยเหตุ ต่างกันเป็น ๓ ประการ คือ ก่อสร้างเฉลิมพระ
เกียรติยศที่เสมือด้วยพระเจ้าแผ่นดินนั้นประการ ๑ ก่อสร้างแทน

ของเดิมซึ่งปรักหักพังไปให้บริบูรณ์ดังแต่ก่อนประการ ๑ ก่อสร้างตามลำพังพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกประการ ๑ จะอธิบายต่อไปในที่ล่ออย่าง

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริ เกือบจะทั้งนั้น ทั้งพระราชมณฑปวัดสุทัศน์และเครื่องราชูปโภคทั้งปวงตลอดจนตำแหน่งขุนนาง ยกตัวอย่างเช่นว่า จำตำรวจ ทรงตั้งชนใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังหลวง ก็โปรดให้ตั้งชนใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังหน้าด้วยฉะนั้น เป็นต้น ว่าโดยย่อเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศสำหรับวังหลวงมีอย่างไร ก็ทรงพระราชดำริให้ชนทางวังหน้าในครั้งนั้นโดยมาก จะกล่าวแต่เฉพาะพระราชมนเทียรก่อน คือ

ข้อสำคัญ ปราสาทไม่เคยมีในพระราชวังบรมสถานมงคล จึงโปรดให้ สร้างปราสาทขึ้นข้างหน้ามณฑปพระที่นั่งพุทธไสยาสน์องค์ ๑ ขนาดและรูปสัณฐานอย่างพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ในพระบรมมหาราชวัง ขนานนามว่า “พระที่นั่งคชกรรมประเวศ” มีเกยสำหรับชนทรงช้างอยู่ข้างหน้า

สร้างพระที่นั่งโถง ทำนองพระที่นั่งคชสาริรมย์ในพระราชวังหลวง ตรงมุมกำแพงบริเวณหน้าพระที่นั่งอุดรวิจิตร มุมข้างใต้ องค์ ๑ มุมข้างเหนือองค์ ๑ มีเกยสำหรับทรงพระราชยาน ขนานนามว่า “พระที่นั่งมณฑลวิภาไศยองค์ ๑ พระที่นั่งเอกอลงกฎองค์ ๑”

ยังอยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ องค์

ในศาลาข้างท้องพระโรง สร้างพระที่นั่งโถงองค์ ๑ เหมือน
อย่างพระที่นั่งสนามจันทร์ และเรียกว่าพระที่นั่งสนามจันทร์อย่าง
เดียวกับในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งองค์นี้ยังอยู่ แต่ชำรุดจน
พังอยู่แล้ว

สร้างพลับพลาสูงที่ทอดพระเนตรผดุงซ่อมทหารบนกำแพงพระ
บรมราชวังด้านตะวันออกองค์ ๑ อย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในพระ
ราชวังหลวง แต่เป็นพลับพลาโถง เสาไม้หลังคาไม่มียอด เข้า
ใจว่าจะเหมือนอย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เมื่อแรกสร้าง ก่อนแก้ไขเป็น
ปราสาทเมื่อในรัชกาลที่ ๓

สร้างพระตำหนักน้ำที่ท่าตำหนักแพองค์ ๑ เป็นเครื่องไม้ทำ
นองพระที่นั่งสร้างที่พระราชวรคิษุเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ชานานามว่า
“พระที่นั่งนันทคิษุณารมย์” ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
สร้างถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นแทนของเก่า แต่ถ้ายับเยินอย่างของในพระราช-
วังหลวงไปสร้างเฉลิมพระเกียรติยศก็มีหลายอย่าง เช่น โรงช้าง
ต้น ม้าต้น และประตุมหาโกศราชสร้างใหม่เป็นประตูชั้นกลาง ทำ
เป็นประตูสองชั้นอย่างประตูพิฆาตไชยศรีในพระราชวังหลวงนั้นเป็น
ต้น การชักกองตราแผ่นดินในพระราชวังมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ใน
พระราชวังหลวงตั้งเสาชิงช้าพระมหามงกุฎ ที่พระบรมราชวัง
โปรดให้ตั้งเสาชิงช้าพระจุลจอมเกล้าอย่างเดียวกัน

สั่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นให้
 บริบูรณ์ตามของเดิม เช่น สร้างทิมค้าย เขื่อนเพชร โรงช้าง
 โรงม้า ศาลาถนอม เป็นต้น ตลอดจนก่อสร้างซ่อมปรุหัก
 พังให้กลับคืนดังเก่า ของเหล่านี้อาจเดิมเป็นเครื่องไม้ สร้าง
 ใหม่เป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนโดยมาก คำหนักข้างในกะซอมใหม่ทั้ง
 หกในครานั้น

สั่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างตามพระ
 ราชหฤทัยของพระองค์เองนั้น คือพระราชมนเทียรที่เสด็จประทับ
 ในพระบรมราชวัง ไม่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับพระวิมานของเดิม
 จะสร้างพระราชมนเทียรใหม่เป็นที่ประทับ แต่ที่พระบรมราชวังชั้น
 ในคืบแคบ จึงโปรดให้ขยายเขตชั้นในขึ้นไปข้างด้านเหนือ (เขต
 เดิมอยู่ตรงแนวถนนแต่ประตูศากยราชครมาทางตะวันออกในแผนที่)
 และให้รื้อโรงละครซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงสร้าง
 ไว้แต่เดิมนั้นเสีย แล้วสร้างพระราชมนเทียรใหม่ในบริเวณนั้นดัง
 ๑ สร้างเป็นแก่งหินโดยฝีมืออย่างประณีตบรรจง ครั้นสำเร็จเสด็จ
 ขึ้นประทับ เสด็จประพาสเสาะและติดต่อกันไม่เป็นปรกติ จึงเสมา
 ติกราบถวายเพราะพระที่นั่งแก่งที่ประทับนั้นสร้างในที่กว้างใหญ่ไม่ค้ำ
 ครอบมั่งคั่ง จึงโปรดให้รื้อพระที่นั่งแก่งนั้นไปปลูกเสียนอกวัง (ตรงที่
 สร้างโรงขยายปลั้วเคยวัน) ถึงรัชกาลที่ ๕ แก่งนี้ว่างอยู่ พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทอดพระเนตรเห็นแต่เพียงทรงพระ
 เยาว์ โปรดว่าฝีมือทำประณีตน่าเลื่อมค้าย จึงให้ย้ายเอาไปปลูกไว้

ในพระราชวังคีต เป็นที่สำหรับเจ้านายวังหน้าไปประทับเวลาเสด็จ
 ขนไปเฝ้า ฯ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นเมื่อรื้อพระที่นั่งเก๋งออก
 ไปจากพระบรมราชวังแล้ว จึงทรงสร้างพระที่นั่งองค์ใหม่ ๑ ในบริเวณ
 เก๋งนั้น เป็นแต่เลื่อนไปข้างตะวันออกหน่อยหนึ่ง พระที่นั่งองค์ใหม่
 นั้นทำเป็นตึกอย่างฝรั่ง สร้างโดยประณีตบรรจงเหมือนกัน ชื่อนานนาม
 ว่า “พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์” พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นี้ตลอดมาจนเสด็จสวรรคต พระ
 ที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ยังอยู่จนทุกวันนี้

อีกอย่างหนึ่งโปรดให้รื้อพระตำหนักแดงที่พระราชวังเดิม มา
 ปลุกไว้ในพระบรมราชวังข้างด้านตะวันตก ทรงมุงด้วยทึบยาใหม่
 พระตำหนักแดงนั้นเข้าใจว่าเป็นพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระ
 ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเรื่องตำนานจะกล่าวในตอนต่อไปข้างหน้า

อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
 อยู่หัวโปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบังคับ
 บัญชาทหารปืนใหญ่ จึงทรงศึกษาวิชาทหารอย่างยุโรป แล้วเอา
 เป็นพระธรรมนูญจัดทหารตลอดมา และอีกประการ ๑ โปรดวิชาทำ
 เรือกำปั่นรบ ได้ทรงศึกษาคำราเครืองจักรกลกับมิชชันนารี จนทรง
 สร้างเครื่องเรือกลไฟขึ้นได้ในเมืองไทยเป็นครั้งแรก จึงเป็นเหตุให้
 โปรดตั้งวิชาทหารบกทหารเรือมาแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ครั้น
 เสด็จเฉลิมพระยศบรมราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงจัดตั้งทหารวังหน้าชน
 ทหารบกทหารเรือ ให้นายร้อยเอกนอกชานายทหารองคภูษ ซึ่ง

ภายหลังได้เป็นกงสุลเบเนอรอลอังกฤษในกรุงเทพฯ และเป็นเชอ
 รมมสันนอกชั้นน มาเป็นครมกมหิตตามแบบอังกฤษ ส่วนทหารเรือ
 ก็ให้พระเจ้าลูกเธอเป็นนายทหารเรือหลายพระองค์ และทรงต่อเรือ
 รบกลไฟ มีเรืออาสาสมัคร และเรือรบคอปโยชฌิยาเป็นต้น สำสม
 ขนใหญ่่น้อยแลเครื่องสาตราวุธทฤภณห์ สำหรับการทหารนั้นมาก
 มาย จึงต้องสร้างสถานทเพิ่มเติมขึ้นในวังหน้า เช่นโรงขนใหญ่
 โรงทหาร คลังสรรพยุทธ และตักดินที่ปรากฏในแผนที่วังหน้า ล้วน
 เป็นของสร้างขึ้นในครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนั้น
 ส่วนโรงทหารเรือนนจัดตั้งกรมแม่น้ำข้างใต้คานกแพตรงที่เป็นโรง
 ทหารเดยวัน

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวังใหม่วัง ๑ ที่
 ริมคลองคเมองเดิมข้างฝั่งเหนือ ตรงที่เป็นโรงพยาบาลทหารทวัน
 นี้ ทำทางฉนวนออกจากพระบวรราชวังข้ามคลองไปจนถึงวังใหม่ วัง
 ใหม่สร้างเป็นอย่างตักฝรั่งทรงวังว่าจะไว้เป็นที่เสด็จแปรเสถานไป
 ประทับสำราญพระราชอิริยาบถ แต่ทำยังไม่ทันแล้วเสด็จสวรรคต
 เสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานให้
 เป็นวังกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระ
 บาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่า พระ
 อธิยาศัยไม่โปรดที่จะแสดงยศศักดิ์ โดยปรกติเสด็จออกให้
 ข้าราชการเฝ้าก็เสด็จออกที่โรงรถ ต่อเวลามีการพิธีจึงเสด็จออก

ทองพระโรง จะเสด็จทอด ถ้ามืดเป็นราชการงานเมือง ก็มักจะ
เสด็จแต่โดยลำพังพระองค์ บางทีทรงม้าไปกับคนตามเสด็จคนหนึ่ง
สองคน โดยพอพระราชหฤทัยที่จะเที่ยวประพาสมิให้ใครรู้ว่าพระ
องค์เสด็จ แม้จะเสด็จไปตามวังเจ้านายก็ไม่มีใครให้รู้พระองค์
ก่อน พระองค์เจ้าประคิณสุวรรณการเคยตรัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อ
แรกได้บังคับช้างสับหมูแต่ยังเป็นหม่อมเจ้าอยู่นั้น ครึ่งหนึ่งเวลาค่ำ
แล้ว ไทยนิลเสียงคนมาร้องเรียกที่ประตวง ให้คนเปิดประตอออกมา
พยพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทวง พระองค์เจ้า
ประคิณฯ ๗ ตกพระทัยออกไปเชิญเสด็จมาประทับบนหอนั่ง เวลานั้น
มีแต่ไทยทออยู่โดยหนึ่ง จะเรียกพรมเจียมมาปรับเสด็จก็รีบสั่งห้าม
เสีย ประทับของ ๆ คำรัสเรื่องทีโปรดให้ทำสิ่ง ของถวายไป พลง
และทรงเขยไต่ไปพลง จนเสร็จพระราชธุระจึงเสด็จทรงม้ากลับไป
พระบวรราชวัง อันเรื่องทรงม้า เล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดนัก ประทับอยู่พระบวรราชวังเสด็จทรงม้าเล่นในสนาม
ไม้ชาด บางทีก็ทรงคัล บางทีเวลากลางคืนให้เล่นขมาซอค้นหา
วิไลเล่นนั้น ให้มีคนขี่มาตะพายยามค่ำ แต่งควเหมือนกับคนอยู่โยง
อีกคนหนึ่ง คนขี่มาหนต้องไต่ตัวก่อนจึงจะเข้าโยงได้ ความสนุก
อยู่ทีไรไม่ได้ว่ามาไหนเป็นม้าตัว และมาไหนเป็นม้าอยู่โยง เพราะ
แต่งควเหมือนกัน บางทีคนขี่มาตัวแก่งไล่ ผู้ที่ไม่รู้หลงหนี เลย
เข้าโยงไม่ได้ก็มี เล่ากันว่าสนทนนัก บางทีถึงทรงม้าเข้าล่อช้าง
นำมัน ครึ่งหนึ่งว่าทรงม้าผ่านตัวโปรด ขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาสาย

ฟ้าฟาด เข้าล่อช้างพลายแก้ว ซึ่งขึ้นระวางเป็นพลายไฟทักลี้ไป
 เวลาตกน้ำมัน พอช้างไล่ทรงกระทยแผงข้างจะให้มาวิ่ง มาคว้น
 เป็นเตนนอยคไปเตนนอยเลียบ เล่ากันว่าวนนหากหม้ออาจ ซึ่ง
 เป็นหม้อควดขพลายแก้ว เอาขอพนทสำคัญเหนียวพลายแก้วไว้อยู่
 โดยฝีมือ อีกนัยหนึ่งว่าขัตตาข้างแล้วเบนไปเลียบทางอินทน์พระบาท
 สมเด็จพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่เป็นอันตราย เห็นจะเป็นเพราะเหตุ
 ที่โปรดการทกลั้วทธารและสนุกกระนองต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น จึงเกิด
 เลียงกระซิบลือกันว่า พระบาทสมเด็จพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิชา
 อาคมบางคนว่าหายพระองค์ได้ บ้างว่าเสด็จลงเหยียบเรือกำปั่นฝรั่ง
 เอียงกมี้ กระบวนทรงช้างกว่าเข่งนก ของที่พระบาทสมเด็จพระบัน
 เลเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงเล่น ที่เล้าลือกนอกอย่างหนึ่งก็แฉ่วลาว
 ว่าทรงได้สนิททงแคนทงแฉ่ว คำแฉ่วเป็นพระราชนิพนธ์ของพระ-
 บาทสมเด็จพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีปรากฏอยู่จนบัดนี้หลายเล่ม
 สมิต เซอร์ยอนเบาริงราชทตองกฤษเข้ามากรุงเทพ ฯ แต่งหนังสือ
 กล่าวไว้ว่า เมื่อวันพระบาทสมเด็จพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน
 เลียงนั้น เมื่อเสร็จการเลียงแล้วทรงแคนให้ฟัง เซอร์ยอนเบาริงชม
 ไว้ในหนังสือว่าทรงเพราะนัก.

พระบาทสมเด็จพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงราชสมบัติ
 อยู่ ๑๕ ปี ในตอนปลายเกิดวธรณโรคขึ้นภายในพระองค์มีพระอาการ
 ประชวรเสาะแสะมาหลายปี จึงต้องเสด็จไปเที่ยวรักษาพระองค์ตาม
 หวังเมืองหนึ่ง ๆ กล่าวกันว่ามักเสด็จไปประทับที่มีย่านลาว เพราะ

ไปรดแล้วลาว เสด็จไปประทับที่ขานสัมปะทวน แขวงจังหวัดนคร
ไชยศรีข้าง ทางเมืองพนสนิมข้าง แต่ไปประทับที่ค้ำหนกบ้าน
สักรา แขวงจังหวัดสระบุรีโดยมาก จนปีฉลู จุลศักราช ๑๒๒๗
พ.ศ. ๒๓๑๘ พระอาการที่ประชวรหนักลง ต้องเสด็จกลับกรุงเทพฯ
และในเวลานี้ บิดลัสปะทกกัน เป็นกำหนดพระฤกษ์จะได้ทำการ
พระราชพิธีโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าสมเด็จพระอนุ
ชาธิราชประชวรมากอยู่ จะโปรดให้เลื่อนงานโสกันต์ไป ความ
ทราบถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลขออย่าให้
เลื่อนงาน ว่าพระองค์ประชวรมากอยู่แล้วจะไม่ได้มีโอกาสสมโภช
จึงต้องโปรดให้จัดงานไว้ตามพระฤกษ์เดิม ครั้นถึงงานพระบาทสม
เด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานเตรียมกระบวนจะ
เสด็จลงมาจรดพระกรรไกรพระราชทาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวก็ต้องรีบสั่งให้ทอศักราชอาสน์เตรียมไว้รับเสด็จตามเคย
ทรงทูลทูลว่าพระอาการมากจะไม่เสด็จลงมาได้โดยจะมีให้สม
เด็จพระอนุชาธิราชโทมนัสน้อยพระทัย ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่น
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวมาก ขาพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รับสั่งแล้วว่า เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น เสด็จขึ้นไปเฝ้าพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อใด มักดำรัสเรียกเข้าไปให้ใกล้

แล้วยกพระหัตถ์^๑ขึ้น^๒ รับสั่งว่า “เจ้าใหญ่^๓และต่อไปจะ^๔เป็น^๕ทพของ^๖ชาติ^๗ใด”

ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติ
 หนกนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทรงรักษา
 พยาบาลถึงกลางวันกลางคืน ประสูติมาจนวันอาทิตย์ เกือบ แรม
 ๖ ค่ำ พอเป็นวันสรงงานพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจุล
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งอัครราชานุสรณ์ พระชน
 มายุได้ ๕๘ พรรษา การพระศพโปรดให้เรียกว่าพระบรมศพ จัด
 เหมือนอย่างพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทุกอย่าง เว้นแต่มิได้
 ทรงพระลงเงินกับประกาศให้คนโกนหัวไว้ทุกเช้าแต่มีสังคในพระ
 บวรราชวัง เหมือนอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ มิได้ให้โกนหัวทั้ง
 แผ่นดิน

ครั้นถึงขาลด พ.ศ. ๒๔๑๕ โปรดให้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวง ตามแบบอย่างพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และจัดการแห่พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำนองครุฑมหาราชวงศ์บรมมหาเสนาบดีในรัชกาลที่ ๒ แต่เพิ่มเติมพระเกียรติยศพิเศษขึ้นเป็นหลายประการ.

ปรากฏรายงานพระเมรุครั้งนั้นว่า เมื่อ เดือน ๓ ขึ้น ๕
ค่ำ เชิญพระบรมธาตุแท่นพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยในพระบรมราชวัง
ออกประคัมพาโกศราช และประคัมพวราตรา คำนวณวันออก มา
สมโภช^๒พระเมรุวันกับคนหนึ่ง แท่นพระบรมธาตุกลับแล้ว ถึงเดือน

๓ ชัน ๖ คำ เพลาย้าย ๒ โมง เชิญพระบรมศพแห่ออกประตู
โสภาสพิมานชั้นกลางค้ำเหนือ และประตูพิจิตรเขษฏาก้านตะวันตก
ทกพระบรมราชวัง ไปถึงท่าหนักแพ เชิญพระบรมโกศประดิษฐาน
เหนือพระแท่นแว่นฟ้าในเรือพระที่นั่งกิ่งไกรสรมุข แห่ลงลงมา
ประทับที่พระราชวังเดิม ภัยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้เสด็จประทับอยู่ตลอดในรัชกาลที่ ๓ มีมหรสพสมโภชคืนหนึ่ง
ครั้นเวลาตกเคลื่อนเรือพระบรมศพประทับที่ท่าฉนวนวัดพระเชตุพน
วังชัน ชัน ๖ คำ เวลาเช้าแก่กระบวนน้อยไปยังที่ตั้งกระบวนใหญ่
ที่ถนนสนามไชย เชิญพระบรมโกศขึ้นพระมหาพิชัยราชรถแห่ไป
ยังพระเมรุมาศ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล และมีมหรสพสมโภช ๗
วัน แล้วพระราชทานเพลิงเมื่อขึ้น ๑๔ คำ เดือน ๓ เมื่อเสร็จการ
สมโภชพระบรมอัฐิแล้ว โปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่ง
อิศเรศราฐานสรีรในพระบรมราชวัง.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น วังหน้า
ผิดปกติเวลาเมื่อกรมพระราชวังบวร ๖ รัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ สวรรคต
หลายอย่าง เป็นต้นว่า พระราชวังบวร ๖ ที่เคยชำระตุรตุไทม
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิสังขรณ์ให้กลับบริบูรณ์
ก็แล้วทางข้างหน้าข้างในทั่วไป และเจ้านายฝ่ายในพระบรมราชวัง
ก็มีมากขึ้น มีพระองค์เสด็จอยู่ถึง ๕ รัชกาล พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ไม่ควรจะทิ้งพระบวร

ราชวงศ์ให้เป็นวังว่างเปล่าเหมือนอย่างแต่ก่อน และตามราชประเพณีครั้งกรุงเก่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปประทับอยู่วังหน้าก็มี ดังกล่าวมาแต่ก่อนแล้ว จึงเสด็จขึ้นไปประทับเป็นประธานในพระบวรราชวังเอง ๆ บางทีก็เสด็จไปเยี่ยมเยียนเฉพาะเวลา บางทีประทับแรมอยู่ก็มีบ้าง . และเวลานั้นมีกษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระวิสุทธิวงษ์ มลิสรางถวายตรงหน้าพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ยังค้างอยู่ จึงโปรดให้สร้างต่อมาจนสำเร็จ ชื่อนานานว่า “พระที่นั่งบวรบริวัติ” เป็นที่ประทับเวลาเสด็จไปเฝ้าพระบวรราชวัง ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แต่ต่อมา คำว่าที่พระที่นั่งบวรบริวัติถูกแดดบ้ายร้อนจนหัก โปรดให้สร้างตึกอีกหลัง ๑ ต่อไปข้างเหนือ การยังไม่สำเร็จจนตลอดรัชกาลที่ ๔

ตอนนี้ควรจะกล่าวถึงเรื่องข้าราชการวังหน้าแทรกสักหน่อย ด้วยในเรื่องตำนานของวังหน้ามาแต่ครั้งกรุงเก่า ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ๆ ไม่ปรากฏทำเนียบในกฎหมายเดิม (ทพมพเป็นเล่มนั้น) แต่มีข้าราชการบางตำแหน่งในทำเนียบเดิม เช่นหลวงมหาอำมาตย์ ว่าเป็นสมุหมหาไทยฝ่ายเหนือ หลวงธรรมไทรโลก ว่าเป็นสมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ คำว่า “ฝ่ายเหนือ” ที่กล่าวในทำเนียบ หมายความว่าราชธานีฝ่ายเหนือ คือเมืองพิษณุโลกเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย คือเป็นนครมหาเสนาบดีของเจ้าครองเมืองพิษณุโลก ถึงเจ้ากรมพระตำรวจ ตำแหน่งขุนราชนรินทร์ ขุนอินทรเทศ ที่เรียกว่า “กรมพระตำรวจนอก” นั้น

๘๕ กำหนดตำแหน่งตำรวจฝ่ายเหนืออย่างเดียวกัน ด้วยมีผู้บอกในเรื่อง
 พระราชพงศาวดารว่า เมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีมาล้อมกรุงเก่าไว้
 พระมหาธรรมราชาที่ครองเมืองพิษณุโลกมาในกองทัพกับพระเจ้า
 หงสาวดี เสด็จเข้ามาว่ากล่าวชาวเมืองให้ยอมแพ้ ชาวเมืองไม่
 เชื่อ กลับเอาปืนยิงพระมหาธรรมราชา ขุนอินทรเทศเข้าอุ้มพระองค์
 พาหนีขึ้นไป ความอันนี้เป็นหลักฐานว่า ตำแหน่งขุนอินทรเทศเป็น
 ตำรวจพิษณุโลก เลียบส่อให้เห็นต่อไปว่า ที่เรียกในทำเนียบว่า
 "ตำรวจสนม" ซึ่งขุนพรหมบริรักษ์ ขุนสุริยภักดีเป็นเจ้ากรมนั้น
 เคยเห็นจะเป็นตำรวจสำหรับพระอิศรมหาเสด็จ ตำรวจสำหรับสมเด็จพระ
 พระเจ้าแผ่นดิน เคยมีแต่ ๔ ตำรวจเท่านั้น ตำแหน่งข้าราชการ
 ฝ่ายเหนือ ที่กล่าวมานี้เห็นจะรวมสมทบเข้าไปในทำเนียบข้าราชการวัง
 หลวง เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชขึ้นเอง หรือมี
 ฉะนั้นก็ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่จริงตำแหน่งข้าราชการ
 ตามทำเนียบฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่ปรากฏในชั้นหลัง เช่น
 พระยาจำแลนยากร และพระยากลาโหมราชเสนา เป็นต้น น่าจะเกิด
 ขึ้นเมื่อครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นพระมหาอุปราช ด้วยมีพระ-
 เกียรติยศเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน แต่ไม่ปรากฏหลักฐาน ใน
 หนังสือพระราชพงศาวดารว่ามีขุนนางวังหน้า ตามทำเนียบใหม่
 ย่างตำแหน่งปรากฏต่อเมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นพระมหา-
 อุปราชในแผ่นดินสมเด็จพระศรีสรรเพชญ์ราชกิจสันนิษฐานว่า จะพึง
 มีทำเนียบข้าราชการวังหน้าสังกัดเป็นหมวดหมู่เมื่อถึงกรมพระราช

วังวรสถานมงคลในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเป็นเดิมมา ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ๆ ที่มาตั้งในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น เอาทำเนียบอย่างครุฑกรงเก่ามาตั้ง แล้วมาเพิ่มเติมขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ครองพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงยกทำเนียบวังหลวง เหตุด้วยมีพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ตำแหน่งข้าราชการวังหน้าจึงมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก.

อนึ่งตามประเพณีแต่โบราณมา เวลาว่างพระมหากษัตริย์จะเป็นเพราะเหตุพระมหากษัตริย์เสด็จผ่านพิภพเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ดี หรือพระมหากษัตริย์สวรรคตก็ดี ข้าราชการวังหน้าต้องมาสมทบเป็นข้าราชการวังหลวง ผู้ที่รับราชการกรมไหนในวังหน้าก็มารับราชการในกรมนั้นในพระราชวังหลวง แต่นั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงตั้งทรงตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงและวังหน้า จนทรงตั้งพระมหากษัตริย์เมื่อใด ข้าราชการที่ตำแหน่งเป็นฝ่ายพระราชวังบวร ๆ ก็กลับไปรับราชการในพระมหากษัตริย์ เป็นประเพณีมาดังนี้

พิเคราะห์ในทางพงศาวดารของข้าราชการวังหน้าในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงเลือกสรรผู้ซึ่งทรงคุ้นเคยใช้สอยในพระองค์มาแต่ก่อน มาตั้งเป็นข้าราชการวังหน้าตามพระอริยาบัย ข้าราชการวังหลวงกับวังหน้าครั้นนั้นเสมอเช่นต่างพวก มาในตอนปลายจึงมีเหตุเกิดอริกันถึงอธิบายมาแล้ว เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว ข้าราชการวังหน้ามาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวง

๓ บ ขนนาง^๔ ครองกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรา^๕ยก็ถูก
 กำจัดไป^๖ ที่คักย้ายไปรับราชการตำแหน่งในพระราชวังหลวง เมื่อ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใ^๗้ใ^๘้ป^๙ราชาภิเษกเป็นกรม
 พระราชบวรสถานมงคล ข้าราชการวังหน้า^{๑๐}เดิมเห็นจะเหลือ
 อยู่^{๑๑}น้อย จึงปรากฏว่าทรงตั้งข้าหลวงเดิมเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่าย
 พระราชวังบวร ๖ โดยมาก ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีพระ
 ราชประสงค์^{๑๒}ตัวคนที่ใ^{๑๓}้ใ^{๑๔}้ทรงตั้งเป็นตำแหน่งขุนนางวังหน้าไว้รับราช-
 การในพระราชวังหลวง จึงต้องจัดหาข้าราชการวังหน้าขึ้นใหม่สำหรับ
 สมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย ที่ใ^{๑๕}้ใ^{๑๖}้ป^{๑๗}ราชาภิเษกเป็นกรม
 พระราชวังบวรสถานมงคล ใน^{๑๘}ครั้งนั้นเห็นจะทรงพอพระราชดำริ
 ปฤ^{๑๙}ษากัน จะ^{๒๐}บัง^{๒๑}กันมิให้ข้าราชการวังหน้ากับวังหลวงเกิดเป็นค่าง
 พวกต่างเหล่าตั้งแต่ก่อน จึงโปรดให้จัดบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่
 ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการมีตำแหน่งในฝ่ายพระราชวัง
 บวร ๖ ทุก ๆ ตระกูล ยกตัวอย่างดังเช่นในตระกูลเจ้าพระยามหา
 เสนา^{๒๒}ขุนนาคน สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ผู้^{๒๓}พี่ ใ^{๒๔}้ใ^{๒๕}้เป็น
 จมื่นไวยวรนาถในพระราชวังหลวง สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิ-
 ชัยญาติผู้^{๒๖}น้อง ใ^{๒๗}้ใ^{๒๘}้เป็นจมื่นเทือกชายในพระราชวังบวร ๖ เป็นต้น
 ในสกุลอื่น ๆ ก็แบ่งไปโดยทำนองเดียวกัน ครั้นกรมพระราชวัง
 บวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคต ข้าราชการวังหน้าสมทบในพระราชวัง
 หลวง ก็เข้า^{๒๙}กันใ^{๓๐}้ใ^{๓๑}้เป็นอันหนึ่งอันเดียว ใ^{๓๒}้ใ^{๓๓}้ย้ายมาเป็นตำแหน่ง
 ข้าราชการฝ่ายวังหลวงในระหว่างเวลาว่างพระมหาราชอยู่ ๗ ปี^{๓๔}

โดยมาก ยกตัวอย่างเช่นสมเด็จพระเจ้าพระยาทั้ง ๒ องค์ที่กล่าวมาแล้ว
 สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ได้เป็นพระยาสุริยวงค์มนตรีจางวาง
 มหาเล็กแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อยก็ได้เป็นพระยาสุริยวงค์
 จางวางมหาเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อข้าราชการฝ่ายพระราชวัง
 ขวร ฯ กลับไปรับราชการในกรมพระราชวังขวรมหาคักกิลเสฟ เห็น
 จะเหลือข้าราชการวังหน้าครังกรมพระราชวังขวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ กลับ
 ไปไม่เท่าไร แต่ต่อมาไม่ช้าเมืองเวียงจันทน์เป็นขบถ กรมพระราชวัง
 ขวร ฯ ต้องเสด็จเป็นจอมพลไปปราบปรามเมืองเวียงจันทน์ เห็นจะ
 ไปรบให้เลิกสรรพผู้ที่มีความสามารถไปเป็นขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายพระ
 ราชวังขวร ฯ คราวไปทัพนั้นหลายคน ปรากฏข้าราชการผู้ใหญ่ใน
 การางเกณฑ์ทัพหลายทัพหลายตำแหน่ง แต่ชั้นผู้น้อยพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงจึกคนพระราชทานอย่างเมื่อ
 ครังรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังขวร ฯ ต้องทรงเลือกหาเองได้
 ยินเลากันว่า ครังนั้นพวกข้าราชการวังหลวงไม่มีใครมีใครสมัครขึ้น
 ไปอยู่วังหน้า ได้แต่ผู้ซึ่งกรมพระราชวังขวร ฯ ทรงค้นเคยชอยพอใน
 ส่วนพระองค์มาแต่ก่อน หรือที่ไม่มีใครมีช่องทางที่จะได้คักทางวังหลวง
 ไปเป็นข้าราชการวังหน้า เมื่อกรมพระราชวังขวรมหาคักกิลเสฟ
 สวรรคตแล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชว่างอยู่ถึง ๑๘ ปี ข้าราชการ
 วังหน้าที่มาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวงก็หมดตัวแต่ในรัชกาลที่ ๓
 ครันมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด

ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชบวรราชาภิเษก เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ท้องหาข้าราชการวังหน้าใหม่ทั้งชุด จึงโปรดเกล้าให้ ยตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการ ฝ่ายพระราชวังบวร ๓ เหมื่อนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ข้าราชการวังหน้าครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงอยู่ในสกุลเดียวกับข้าราชการวังหลวงโดยมาก.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังก็ลงมาสมทบรับราชการในพระราชวังหลวง ตำแหน่งสังกัดกรมไหนก็ไปรับราชการ ในกรมที่ตรงกันตามประเพณีโบราณทุก ๆ กรม มีทั้งต้องจัดเป็นพิเศษอยู่ ๒ กรม คือกรมทหารบกกับทหารเรือด้วยพึงจัดตั้งขึ้นใหม่ในครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และในครั้งนั้นการบังคับบัญชาทหารอย่างยุโรปยังไม่ได้ รวมขึ้นตรงต่อกระทรวงกลาโหมทุกกรมทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการทหารบกวังหน้า และโปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการทหารเรือวังหน้าต่อมา

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ ๓ ปี ถึงปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ก็ได้เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

หอสมุดแห่งชาติ

พระนามพระเจ้าลูกเธอ

ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชกาลที่ ๔

ประสูติเมื่อก่อนบรรราชาภิเษก

๑ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ บรมแม่สัปดาห์ จุลศักราช

๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๗๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเฒ

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ วัน ๕ ๑๐ ค่ำ ๒๒๖๗

จุลศักราช ๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๘๐

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดามาไลย

สนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓ พระองค์เจ้าชายยอดบึงยศ บวรราชโอรสรัตนราชกุมาร ประ
สูติ ณ วัน ๕ ๒ ๑๐ ค่ำ ๒๒๖๗

พ.ศ. ๒๓๘๑

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเฒ

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสพรณบัตร เป็นกรมหมื่นบวร

วิชัยชาญ เมื่อ ณ วัน ๖ ๑๕ ๔ ค่ำ ๒๒๖๗

จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้พระราชทานอุปราชภิเษก เป็นกรมพระ
ราชวังวรโสภณมณฑล

ทิวศกในรัชกาลที่ ๕ ฦวัน ๖^๓ ๕ ค่ำ ๔^๔ ปรระกา พ.ศ. ๒๔๒๘

๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ ฦ วัน ๑^๓ ๑๒ ๑๐ ค่ำ ๔^๔ ปจอสัมฤทธิ
ศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารตากหลาย

๕ พระองค์เจ้าหญิงทรงประภา ประสูติ ฦ วัน ๕^๒ ๓ ค่ำ ๔^๔
สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคามาไลย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ วันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๔
พ.ศ. ๒๔๓๘

๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ฦ วัน ๖^๒ ๔ ค่ำ ๔^๔ ปจอสัมฤทธิศก
จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารตาตาด

๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ปกุนเชกศก จุลศักราช ๑๒๐๑
พ.ศ. ๒๓๘๒

เจ้าจอมมารคามาไลย

๘ พระองค์เจ้าหญิงบุษผา ประสูติ ฦ วัน ๑^๖ ๘ ค่ำ ๔^๔ ปกุนเชก
ศก จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๘๒

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารตากลับ

๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๗ บุกขุนเขกคก จุลศักราช ๑๒๐๑
พ.ศ. ๒๓๘๒

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาขาว

๑๐ พระองค์เจ้าชายสุธารศ ประสูติ^๗ ณ วัน ๒ ๕ ค่ำ^๗ บชวท
โทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทกลาย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๕ มิถุนายน ร.ศ.

๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖

๑๑ พระองค์เจ้าหญิงสุภาสวรงค์ ประสูติ^๗ ณ วัน ๔ ๗ ๕ ค่ำ^๗ บ
ชวทโทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ พ.ศ. ๒๓๘๓

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดามาไลย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ.

๑๓๑ พ.ศ. ๒๔๕๕

๑๒ พระองค์เจ้าชายวรรัตน ประสูติ^๗ ณ วัน ๗ ๑๒ ๖ ค่ำ^๗ บ
ตรศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

เจ้าจอมมารดาเกศ

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสัพพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นพิศาล
ยวรศักดิ์ เมื่อ ณ อาทิตย เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ^๗ บ
ตรศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ.

๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๕

แผ่นดินสกลวรรคต้น ณ กรุงเทพ

๑๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ บลลิตร์คก จุลศักราช ๑๒๐๓
พ.ศ. ๒๓๘๔

เจ้าจอมมารคายว

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงทลัษ ประสูติ บลลิตร์คก จุลศักราช
๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคากลิบ

๑๕ พระองค์เจ้าชายปรีดา ประสูติ ณ วัน ๑ ๖ ๘ ค่ำ ปชาล
จักรวาศก จุลศักราช ๑๒๐๔ พ.ศ. ๒๓๘๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคาเอม

๑๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ วัน ๗ ๕ ๕ ค่ำ ปมะโรงฉก
จุลศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๘๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาบาง

๑๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ ปมะโรงฉก จุลศักราช ๑๒๐๖
พ.ศ. ๒๓๘๗

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาเพอน

๑๘ พระองค์เจ้าชายภาณุมาศ ประสูติ ณ วัน ๗ ๑ ๒ ค่ำ ป
มะเส็งสัปดาห์ จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาเอี่ยม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วัน ๗ ๓ ๕ ค่ำ ปชวศ

สมัยพุทธศักราช จุลศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๓๑

เป็นต้นสกุลอาณามาศ ณ กรุงเทพฯ

๑๕ พระองค์เจ้าชายหัตถ์คินทร ประสูติ ณ วัน ๓ ๑๒ ค่ำ ปี

มะเส็งสัปดาห์ จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาหน

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสพรหมบัตร เป็นกรมหมื่นบริรักษ์

นรินทร์ฤทธิ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๒ ขึ้น ๕ ค่ำ ปี

มะเส็งศักราช จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วัน ๗ ๗ ๕ ค่ำ ปีจออัฐ

ศักราช จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙

๒๐ พระองค์เจ้าชายเนาวรัตน์ ประสูติ ณ วัน ๓ ๔ ค่ำ ปีมะเส็ง

สัปดาห์ จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาหม

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสพรหมบัตร เป็นกรมหมื่นสัทธิยศ

ธำรงสวัสดิ์ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็ง

ศักราช จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ.

๒๔๓๓ เป็นต้นสกุลนาวรัตน์ ณ กรุงเทพฯ

๒๑ พระองค์เจ้าชายเบญจางค์ ประสูติ ณ วัน ๖ ๕ ค่ำ ปี

มะเส็งสัปดาห์ จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วัน ๒๑ ๒ ค่ำ บัวบก
อัฐิ ศก พ.ศ. ๒๔๑๕

๒๒ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ บรมแมนพศก จุลศักราช ๑๒๐๕
พ.ศ. ๒๓๕๐

เจ้าจอมมารดา

๒๓ พระองค์เจ้าชายยุคนธร ประสูติ ณ วัน ๒๑ ๘ ค่ำ บัวบก
สัมฤทธิ์ ศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๕๑

เจ้าจอมมารดาแย้ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๔ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ บัวบกสัมฤทธิ์ ศก จุลศักราช
๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๕๑

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงราชิ ประสูติ ณ วัน ๗ ๑๒ ค่ำ บัวบก
สัมฤทธิ์ ศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๕๑

เจ้าจอมมารดาแย้ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ.
๑๑๘ พ.ศ. ๒๔๔๒

๒๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ บรมกาเอก ศก จุลศักราช ๑๒๑๑
พ.ศ. ๒๓๕๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาแย้ม

๒๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ บรมกาเอก ศก จุลศักราช ๑๒๑๑
พ.ศ. ๒๓๕๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคำคำ

๒๘ พระองค์เจ้าชาย ประสูติที่พระภาเือกศก จุฬศักราช ๑๒๑๑
พ.ศ. ๒๓๕๒

เจ้าจอมมารคำ

๒๙ พระองค์เจ้าชายกระจำ ประสูติ ณ วันที่ ๔ ๑๐ ๑๐ คำ บ
ระภาเือกศก จุฬศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๕๒

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารคำ

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงวงจันทร์ ประสูติ ณ วันที่ ๓ ๗ ๘ คำ บ
โทศก จุฬศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารคำ

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ , เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ เมษายน
พ.ศ. ๒๔๕๕

๓๑ พระองค์เจ้าชายวัชรินทร์ ประสูติที่บจโทศก จุฬศักราช
๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคำ

๓๒ พระองค์เจ้าหญิงจำเริญ ประสูติ ณ วันที่ ๓ ๑๒ ๘ คำ บ
โทศก จุฬศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารคำ

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๓ กันยายน
พ.ศ. ๑๒๖ พ.ศ. ๒๔๕๐

๓๓ พระองค์เจ้าหญิงถนอม ประสูติ ณ วัน ๔^๑ ๑๒ ค่ำ ปช
 โทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๕๓
 เจ้าจอมมารดาพัน
 สุนพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวัน ๓^๑ ๑๒ ค่ำ ป
 ระกาส์ปัตตก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๘๘

ประสูติเมื่อบรรดาภิเษกแล้ว

๓๔ พระองค์เจ้าชายโตสินี ประสูติ ณ วันที่ ๗ ๑๒ ค่ำ ยุก
ศักราช จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๕๔
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารคากลับ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ.
๒๔๕๘ เป็นต้นสกุลโตษณีย์ ณ กรุงเพท ฯ

๓๕ พระองค์เจ้าชายเฉลิมลักษณวงศ์ ประสูติวัน ๒ ๑ ๕ ค่ำ
 ขลุ่ยเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๕๖
 ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาขลิบ
 ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสพรหมบัตรเป็นกรมหมื่นนวรวัธน์
 สภากร เมื่อ ณ วันจันทร์ที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๖
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน
 พ.ศ. ๒๔๕๖

๓๖ พระองค์เจ้าชายนั้นทวั้น ประสูติ ณ วัน ๓^๑ ๑๑ ค่ำ ปชส^๑
 เบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๕๖
 ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒ เมษายน ร.ศ.

๑๑๐ พ.ศ. ๒๔๓๔

เป็นต้นสกุลนั้นทวัน ณ กรุงเทพ ฯ

๓๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติขนิษฐเบญจก กุลศักราช ๑๒๑๕

พ.ศ. ๒๓๕๖

เจ้าจอมมารทาจัน

๓๘ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติขนิษฐเบญจก กุลศักราช ๑๒๑๕

พ.ศ. ๒๓๕๖

ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารทากลับ

๓๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูติขนิษฐก กุลศักราช ๑๒๑๖

พ.ศ. ๒๓๕๗

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารคาพลัย

๔๐ พระองค์เจ้าชายวัฒนา ประสูติ ณ วัน ๗ ๕ ๑ คำ ขนิษฐ
ก กุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๕๗

เจ้าจอมมารทาลำภ

๔๑ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติขนิษฐก กุลศักราช ๑๒๑๖

พ.ศ. ๒๓๕๗

ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารทากลับ

๔๒ พระองค์เจ้าหญิงภักวดี ประสูติ ณ วัน ๒ ๕ ๕ คำ ขนิษฐ
ก กุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๕๘

เจ้าจอมมารคาพลัย

- ๔๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗
 พ.ศ. ๒๓๕๘
 ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาช้อย
- ๔๔ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีเถาะสัปตศก จุลศักราช
 ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
 ที่ ๘ ในเจ้าจอมมารดาถวิล
- ๔๕ พระองค์เจ้าหญิงวรภากรณ์ ประสูติ ณ วัน ๑^๑ ๑๒ ค่ำ ปี
 เถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
 เจ้าจอมมารดาสำน
- ๔๖ พระองค์เจ้าหญิงวิไลยทรงกัลยา ประสูติ ณ วัน ๒^๒ ๒ ค่ำ
 ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๕๘
 ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาชลิบ
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕
- ๔๗ พระองค์เจ้าหญิงเนติโณม ประสูติ ณ วัน ๗^๕ ๕ ค่ำ ปี
 มะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๕๙
 เจ้าจอมมารดาสดา
- ๔๘ พระองค์เจ้าหญิงประโลมโลกย์ ประสูติ ณ วัน ๗^๗ ๗ ค่ำ
 ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๕๙
 เจ้าจอมมารดาแก้ว
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ.
 ๑๑๙ พ.ศ. ๒๔๔๓

- ๔๘ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ บรมโอรส จุลศักราช ๑๒๑๘
พ.ศ. ๒๓๕๕
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาพลับ
- ๔๙ พระองค์เจ้าชายพรหมเมศ ประสูติ ณ วัน ๕ ๑๑ ๕ คำ บรม
โอรส จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๕๕
เจ้าจอมมารดาพรหมา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม
พ.ศ. ๒๔๓๔
- ๕๐ พระองค์เจ้าหญิงโศกสัง ประสูติ ณ วัน ๕ ๑๐ คำ บรม
โอรส จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๕๕
เจ้าจอมมารดาหงส์
- ๕๑ พระองค์เจ้าหญิงพิมพ์ศรัทธา ประสูติ ณ วัน ๕ ๑๑ คำ
บรมโอรส จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๕๕
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาวันดี
- ๕๒ พระองค์เจ้าชายจรัญโรจน์เรืองศรี ประสูติ ณ วัน ๓ ๑๕ ๕
คำ บรมโอรส จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๕๕
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาช้อย
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นจรัสพร
ปฏิภาณเมื่อ ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๕
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ.
๑๒๖ เป็นต้นสกุลจรัญโรจน์ ณ กรุงเทพฯ ฯ

๕๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ^๕ บรมเสด็จนพศก จุลศักราช ๑๒๑๕

พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาเล็ก

๕๕ พระองค์เจ้าชายสนั่น ประสูติ^๕ ณ วัน ๗ ๑๐ ค่ำ บรมเสด็จ
นพศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๔๐๐

เจ้าจอมมารดาอ่อน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อณวันที่ ๓ กุมภาพันธ์

พ.ศ. ๒๔๕๖

๕๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ^๕ บรมเสด็จนพศก จุลศักราช ๑๒๑๕

พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาช้อย

๕๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ^๕ บรมเมียบรมฤทธิศก จุลศักราช
๑๒๒๐ พ.ศ. ๒๔๐๑

เจ้าจอมมารดาสายบัว

๕๘ พระองค์เจ้าหญิงสอทององค์ ประสูติ^๕ ณ วัน ๕ ๑๕ ค่ำ บ
วอวกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ พ.ศ. ๒๔๐๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาวันดี

ประสูติก่อนบรรพชาภิเษก ๓๓ องค์ ประสูติในวัง
หน้า ๒๕ องค์ รวม ๕๘ พระองค์

เพลงยาวและสักรา

พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑ เราทั้งสองรองมณีนทรนามขนิเกล้า คิขยทเกลไไว้เป็นกลอนสุนทรสนอง
เป็นคตคิควรทำรชขอเชิญตรอง ตามทำนองโบราณราชประเพณี
แม้ผู้ใดใครเป็นข้าราชการก็ อย่าห่อนคิติดอโกรธเท่าเกศ
ถึงจะต้องราชทัณฑ์สักพันท กิควรทรมณิคอย่าคิคิดโกง
ลิกขอหนงอย่าฟังทำปากมาก รัสิ่งใดแล้วอย่าอยากพูดโผงโผง
ความข้างในออกไปนอกออกตะโกรง จงชักโยงหักใจอย่าได้ทำ
อันปากขอนนเป็นนการพานชั่วมาก พอใจอยากชอยพอในข้อข้า
จึงได้คิขยอกยอนขอนระบำ เพราะหมายทำการชอยมอบกยา
ต้งคิไปจึงจะได้เห็นว่าผิด ความชวนนมนจติคเพราะอิฉา
วิสัยคนปากคั่นอกตัญญตา ไม่ชอต่อภักดาที่ชนเชย
ถึงผู้ใดจักไปเลียงคเล้า ชั่วของเจ้าเขาไม่ล้มคอกนองเอย
ใครคิกร้ายต่อสามิไม่คิเลียบ อย่าเชื่อนเฉยตริกตรองไว้ล่องค
นางโมราฆ่าพระจันทโครพ ความไม่ขบถเล้าจนเข้าห
ควรจะทำใส่ใจไว้เป็นคร จะใคร่ชั่วเช่นไว้เป็นตรา
จงว่าลกนกกเมออย่าน เคยล้าราญเป็นไฉนอย่างไรหนา
คนทั้งหลายเขากเวยกตามฉายา ทมิมาว่าอนอนนไป
ประเดยวนคนทงนกกหนกลบ มาค่านับว่าคณจอมหม่อมฉนไหว
มิว่าสนาเหมาะจะชนเพราะใคร เหตุไฉนล้มคณกรรณา

อันตัวเรานักครองพระจอมเจ้า
 มียศศักดิ์ประจักษ์ทั่วทุกพารา
 ถึงใครใครที่ระทมมาเป็นห้าม
 เลี้ยแต่ไม่ฉายฉีกเพริศพรังเพรา
 ถ้าจะว่าไปจริงทุกสิ่งสิ้น
 หรือนาจตกคิเห็นเป็นอย่างไร
 การสิ่งใดที่ไม่ดีเรามีชอย
 ก็ไม่ฟังชนชกชชยา
 ทชอใหญ่ชให้เห็นเรื่องเล่นเพื่อน
 ถ้าจะเปรียบเนอความไปตามจริง
 หนักกว่ามีกำแพงแข็งแรงรอบ
 ถ้าหาไม่เจ้าจอมหม่อมเหล่าน

๑ พัสตกรรมณแสนกรรมณญจนถึง

จนพลบค่ำเขาย่ำหอกลองตง
 พอพระหมตถึงกำหนดเวลาครอง
 แสนชนเหมือนจะกลืนพระกระยา
 นึ่งแกอสมันนางพลาถินเข้า
 เพราะความมกรณกระหิมอ้อมในใจ
 จะพิศไหนกละไมละม่อมเหมาะ
 ทางจรกตชระอ้อนอ้อนระทวย
 จะพิศใครอนณมกัสมพิศกร

เย็นเย็นเกล้าในสยามภาษา
 พระทรงธรรมกรณาชยเลียงเรา
 ไม่มีความขายหน้าดอกหนาเจ้า
 เพราะแก่เจ้าหงบหงบไม่ฉับไว
 ก็พอกินตามแก่แก้ชืดได้
 จึงมิได้ปลงรักสักเวลา
 อ้อนวอนปลอบจงจำอย่าทำหนา
 ยิ่งกว่าคอไม้ไม้ไหวติง
 ทำให้เพื่อนราชกิจผิดทุกสิ่ง
 เสมอหญิงเล่นชจากสาม
 เป็นคนชอบตจเชอนคิวิศ
 จะไปเล่นจางกับชาย เอย ๗

นอนรำพึงเปลี่ยวเปล้าเศร้าวิญญา
 จึงค่อยเปลืองความทกชเป็นสชา
 ในโถฝาลายคราม สักสามใบ
 ทักเกาเหลาแทยหมคชคนน้ำใส
 เปรียบเหมือนไคถักกาคัดถนัคววย
 ช่างฉอเลาะ หีบหย่งสมทรงสว
 เนตรชนงก่งสวก่งวงจันทร
 ยิ่งเพิ่มรักหวอนจิตคิกิกระสัน

ทำไฉนจึงจะได้ห่อลูกจันทร์

มาชมเล่นทั้งกลางวันกลางคืน เอ๋ย ฯ

๑ สักวาเวลากตักคน

น้ำค้างชื่นเมฆหมอกออกหนาวหนาว

จำจะลาน้องรักไว้สักคราว

หนทางบ้านย่านยาวระบะไกล

องค์ไหนสักวาจะลาแล้ว

ไปทางแถวชลธาราไหล

ด้วยกลัวน้ำจะแห้งคล่องจึงต้องไป

ถ้าอยู่ไต่ก็อยู่จนรู้ เอ๋ย ฯ

๑ สักวาเวลากตักคน

น้ำค้างชื่นเมฆหมอกออกหนาวหนาว

เลี้ยงไก่แจ้แซ่ขันกระชั้นข้าว

จนฟ้าขาวเคือนคืบลิ้นโพยม

จะขอลาครวไลไปสถาน

ไม่เห็นนานก็จะกลับมาสวมโคม

เลี้ยงคายนักความรักจะทรุดโทรม

จะทุกข์โศกนัลหาสุภา เอ๋ย ฯ

สำนักหอสมุด

